

УДК 94:355.012:355.355(430:47+57) «1941/1944»

Ю.Ю. Радченко

ЗНИЩЕННЯ НАЦИСТАМИ НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРЕНАХ СРСР ЗА ДОПОМОГОЮ ГАЗВАГЕНІВ (1941 - 43 рр.)

Стаття Радченка Ю.Ю. «Знищення нацистами населення на окупованих теренах СРСР за допомогою газвагенів (1941-43 рр.)» присвячена малодослідженому аспекту нацистської окупаційної політики на Сході. У статті автор показав причини, які змусили нацистів використати «газовий автомобіль» для знищення тих людей, яких вони вважали ворогами своєї системи (євреїв, комуністів, та інші.). У статті описані масштаби знищення нацистськими карально-репресивними структурами (айнзатцгрупами, СД та ГФП) населення за допомогою газових автомобілів у різних містах та селах окупованого СРСР.

Ключові слова: газваген, айнзатцгрупа, СД, ГФП.

Статья Радченко Ю.Ю. «Уничтожение нацистами населения на оккупированных территориях СССР с помощью газвагенов (1941-1943 гг.)» посвящена малоисследованному аспекту нацистской оккупационной политики на Востоке. В статье показаны причины, которые заставили нацистов использовать «газовый автомобиль» для уничтожения тех людей, которых они считали врагами своей системы (евреев, коммунистов и т.д.). В статье описаны масштабы уничтожения нацистскими карательно-репрессивными структурами (айнзатцгруппами, СД и ГФП) населения с помощью газовых автомобилей в разных городах и селах оккупированного СССР.

Ключевые слова: газваген, айнзатцгруппа, СД, ГФП.

The article of Radchenko Y.Y. “The Nazi’s extermination of population on occupied territories of USSR using gaswagen (1941-43)” is dedicated merely investigated aspect of the Nazi’s occupational policy on East. In the article author showed the reasons which forced Nazis to use gaswagens for extermination groups (Jews, Communists and other) who were according to the NS-ideology foes of Germany. In research were described the scale of the extermination of Nazi’s repressive-penetrative apparatus (Einsatzgruppen, SD, GFP) population using gaswagen in different cities and villages of the occupied USSR.

Key Words: Gaswagen, Einsatzgruppe, SD, GFP.

Постановка проблеми. Період нацистської окупації на Сході був і залишається полем для вивчення та дискусій багатьох дослідників та белетристів. Проблематика Голокосту зараз активно підіймається в українській російській, ізраїльській та західноєвропейській історіографії. Але, на жаль, не всі аспекти нацистських злочинів на окупованих територіях отримали добре висвітлення в науковій літературі. Серед них можна назвати знищення нацистами населення на окупованих територіях за допомогою «душогубок» (газвагенів).

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика використання нацистами «газових автомобілів» не стала предметом окремого дослідження в історіографії. Матеріали про знищення нацистами євреїв за допомогою газвагенів можна зустріти в наукових дослідженнях, присвячених проблематиці Голокосту та німецької окупації у Східній Європі. Серед цих робіт можна назвати дослідження

Г. Кнопка [9], О. Круглова [10, 23] та А. Скоробогатова [16], де містяться фрагментарні відомості про «газвагени». У деяких модерних дослідженнях про «газові автомобілі» взагалі нічого не говориться [20].

Мета статті. Метою даної статті є спроба вивчити процес використання нацистськими карально-репресивними структурами (айнзатцгрупами, СД, ГФП) газвагенів для знищення небажаних з точки зору ідеології німецького націонал-соціалізму людей (євреїв, комуністів тощо) в період тимчасової окупації теренів СРСР. Джерельною базою дослідження виступають матеріали судових процесів проти нацистських злочинців та колаборантів, а також опубліковані документи з даної проблематики [1,2,3, 4,8, 12, 13, 14, 16,18, 20, 21].

Виклад основного матеріалу. Конфлікт, який нацистська Німеччина почала 22 червня 1941 року, був війною про яку Гітлер мріяв протягом багатьох років своєї політичної та військової кар’єри. Саме з нападом на СРСР почалося зіткнення, яке лідер Третього району ха-

рактизував як війну на тотальне знищення, «Vernichtungskrieg» [6, с. 430-431; 22, с. 291-292]. Головною задачею цієї війни було тотальне знищення євреїв, часткова фізична ліквідація місцевого слов'янського населення та поступова колонізація завойованих територій на завойованому Сході. Ще у 1934-тому Гітлер заявляв: «Ми зобов'язані винищувати народи, так само, як ми зобов'язані систематично піклуватися про німецьке населення. Слід розробляти техніку винищення народів. Ви спитаєте: що означає «знищувати народи»? Чи розумію під цим знищення цілих націй? Звичайно. Щось у цьому роді, все до цього йде. Природа жорстока, й нам також дозволено бути жорстокими. Якщо я кину німців в сталевий буревій майбутньої війни, не жаліючи дорогоцінної німецької крові, яка проллється в цих битвах, то я більше маю право знищити мільйони неповноцінних, які розмножуються як комахи... Існує багато методик, щоб послідовним та безболісним шляхом, без великого кровопролиття, довести небажаний національний елемент до вимирання» [11, с. 111]. Під час нападу на Радянський Союз для нацистів настав момент, коли нацисти вирішили вжити «техніку знищення народів» на практиці. Невід'ємною частиною війни на Сході була «діяльність» чотирьох айнзатцгруп А, Б, Ц та Д, яка передбачала знищення мирного єврейського населення, радянських партійних співробітників, партизанів тощо. Спочатку каральні групи вбивали «небажані елементи» лише за допомогою розстрілів. Але згодом, особливо після «акцій» по знищенню євреїв у Бабиному яру, Рівному та Дніпропетровську (вже у серпні 1941 року вищий керівник СС та поліції на Півдні Росії Фрідріх Еккельн доповів про знищення 44 125 євреїв [7, с. 141]) стало зрозуміло дві речі. По-перше, темпи знищення були дуже низькими та не задовольняли Гімmlера та інших керівників каральних нацистських структур [9, с. 96]. Про це свідчить донесення СД про події в СРСР № 128 від 3.11.1941, де повідомлялося про знищення на території України 75 000 євреїв. Далі у документі говорилося: «...Однак вже сьогодні ясно, що цим проблема євреїв не може бути вирішена. Правда, передусім менші міста і села вдається очистити від європейської проблеми, а у більших містах все ще спостерігається те, що після такої страти євреї зникають, але потім через деякий час команда, повернувшись знову, все ще виявляє таку кількість євреїв, яка значно перевищує число страчених» [16, с. 45]. По-друге, масові вбивства погано відбивалися на психічному здоров'ї самих катів [9, с. 69-70]. Гімmlер дав наказ розробити альтернативний метод знищення людей, які згідно націонал-

соціалістичного світогляду були неповноцінними. Дуже скоро один з таких методів було винайдено. Це були мобільні «душогубки» - газвагени. Одним з творців «душогубок» у нацистській Німеччині став штандартенфюрер СС Вальтер Рауф [5].

Вперше на «озброєння» газвагени отримали айнзатцгрупи. На Нюрнберзькому процесі командувач зондеркоманди 4а Пауль Блобель повідомив, що у розпорядженні його підрозділу газваген з'явився ще вересні або жовтні 1941 року [21]. Про знищення населення за допомогою «душогубок» айнзатцгрупою Д згадував у Нюрнбергу її командир Отто Олендорф [18, с. 350].

Але здебільшого «душогубки» використовували місцеві органи СД. 3 січня 1942 року допомогою газвагена нацисти почали знищувати населення м. Харкова. Колишній водій харківського СД Михайло Буланов описував на Харківському процесі газваген так:

«Буланов. – Ця машина представляла собою величезний автомобіль з двома осями тоннажем приблизно 5-7 тон. Пофарбована вона сірою фарбою. На ній поставлений шестициліндровий мотор. Кузов машини має двохстворчаті двері, які герметично закриваються. Герметичність досягалась, очевидно, за допомогою каучукової прокладку, яка була на дверцятах.

Прокурор. – Це прокладка дверей?

Буланов. – Так, прокладка дверей. Всередині кузов оббитий оцинкованим залізом, унизу кузова знаходилася дерев'яна решітка.

Прокурор. – Тобто ця решітка представляла підлогу?

Буланов. – Так, як підлога, на яку ставали ногами заарештовані. Внизу машини знаходилася вихлопна труба мотора через яку через спеціальний шланг в кузов проходить відпрацьований газ. Коли людей саджають в автомобіль, він зачинається, включається мотор та йде до місця вивантаження. За цей час люди помирають» [14, с. 50-51].

Першими жертвами газвагену в Харкові стали євреї. Є відомості про те, що «душогубки» відходили навантаженими євреями з території харківського гетто [1, арк. 87-зв.]. Водій «душогубки» Вільгельм Фіндейзен свідчив 29 вересня 1967 року: «У Харкові я керував одного разу цією машиною. У газваген було завантажено близько 40 осіб. Вони були приведені із службової установи. Я поїхав через місто..., де не було житлових приміщень... Я зробив велике коло. Там я мій вантаж залишив. У Харкові не кожного дня були поїздки. Мені пригадується одна поїздка в розпал зими через Харків. Я завантажив вже людей і їхав повз апаратний за-

вод, коли несподівано затих мотор. Люди в машині кричали та били із середини. Я був у повній нестямі, що мені робити... Моя машина була відтягнута на апаратний завод. Після того, як перекрили вулицю, там відчинили двері, і люди просто випадали як напівбожевільні від пережитого... Я не можу сьогодні сказати, чи поїхала машина наступного дня знову і чи були ці люди задушені у газвагені...

У Харкові було декілька поїздок. Точну кількість я не можу назвати. Я думаю, щонайменше 10 разів...» [15, с. 76]. Іншого разу, 17 жовтня 1967 року, той самий водій згадував: «Я відчинив двері. Співробітники зондеркоманди, чий прізвища через стільки часу я вже не пам'ятаю, привели євреїв та за допомогою малої драбини, яка знаходилася позаду машини, завантажили всередину. Люди мали речі. Вони запитували мене завжди, наскільки знали німецьку мову, що з ними буде, і я у відповідності до вказівок відповідав, що їдемо працювати в Полтаву. Коли машина була заповнена – в неї входило приблизно 40-45 осіб – двері зачинялися... Я сідав у машину, заводив мотор і рушав через Харків до тракторного заводу. Там були вириті протитанкові рови, тому що існувало побоювання щодо наступу на місто росіян. Я зупинявся позаду цих ровів або паралельно до них і відчиняв двері. Жертви лежали з рожевими обличчями мертві. Працівники робочої команди з військовополонених або євреїв, які були на місці, витягували трупи з машини, роздягали і кидали у протитанковий рів. Я повертався з машиною назад і завантажувався знову. Зазвичай була одна або дві поїздки. Де брали людей, яких завантажували в машину, я не можу сказати. Я до цього не мав відношення. Після закінчення акції я промивав машину зі шланга» [16, с. 77].

За свідченнями заступника коменданта в'язниці СД Петра Сіренка у приміщенні на вулиці Чернишевській, 76 знаходився спеціальний нацистський каральний орган, куди відправлялися вцілілі харківські євреї [3, арк. 77-зв.]. У дворі цього будинку також використовували газвагени для знищення людей [14, с. 28].

Ганс Ріц, унтерштурмфюрер СС, командира роти СС, приєднаної до зондеркоманди СД, під час проведення Харківського процесу розповідав, що після прибуття до м. Харкова 31 травня 1943 року, він вів розмови з начальником місцевого СД штурбанфюрером д-ром Кранебіттером та лейтенантом Якобе. Останній повідомив Ріцу, що в місцевого СД є «гуманний» спосіб знищення ворогів націонал-соціалізму. Якобе мав на увазі газваген. Ріц доповів далі, що після цього він згадав, що йому було вже відомо про існування цієї машини

знищення. Ще до прибуття до Харкова під час розмови з керівником НСДАП у Варшаві Ріхтером Ріцу стало відомо, що населення колишньої польської столиці також знищується у такий варварський спосіб. Ріц свідчив, що в травні та вересні 1942 отримав інформацію про використання газвагенів у Вітебську та Ризі. Наступного дня після зустрічі Якобе продемонстрував Ріцу газваген. «Це була звичайна військова машина, призначена для перевезень, тільки з кузовом, який герметично зачинявся... В середині машина була оббита залізними листами, у підлозі були отвори, через які потрапляли вихлопні гази з мотору, за допомогою яких отруювалися люди, що там знаходилися. Незабаром після цього відкрилися двері в'язниці, і групами звідти почали виводити заарештованих. Серед них були жінки різного віку та старики, котрі йшли у супроводі есесівців... кількість заарештованих складала приблизно 60 осіб. Коли почалося завантаження в машину, частина заарештованих пішла в машину, інша частина не хотіла заходити й здійснювала опір, але насильно була заштовхнута ударами есесівських прикладів» [14, с. 31-33].

Є відомості також про арешт у Мелітополі 24 грудня 1942 року 1200 людей. За словами колишнього оберштурмбаннфюрер СС та окружного комісар Мелітополя Георга Хайніша, вони були заарештовані під виглядом необхідності забезпечення порядку. Всіх їх направили у спеціальний табір у Криму. Там цих людей, за свідченням Хайніша, розстріляли або отруїли газом у «душогубках» [8, с. 20].

З показань колишнього члена оперативної команди 6 Фрідріха Цоппа від 28 червня 1967 року стало відомо, що на початку квітня 1942 року у Сталіно за допомогою газвагенів було вбито декілька сотень місцевих євреїв [12, с. 122-123].

Газвагени використовували при знищенні єврейського населення окупованої нацистами Білорусі. Наявних «душогубок» не вистачало. Август Беккер, колишній «інспектор газвагенів» на судовому процесі після війни дав показання: «Сам я мав чітке службове завдання – перевірити роботу з газвагенами у окремих каральних групах на сході. Це означає, що я повинен був контролювати, щоб проведені в газвагена масові вбивства проходили за правилами, причому я перш за все звертав увагу на технічний режим роботи цих машин. При цьому я хотів би згадати, що використовувалися газвагени двох типів – «Опель-блїтц» вантажністю 3,5 тони та великий «Заурерваген», розрахований, якщо нічого не плутаю, на сім тон. На основі цього службового завдання, отриманого від Рауффа, в

середині грудня 1941 року я поїхав на схід з метою дістатися до каральної групи А (Рига), щоб там перевірити газвагени... У Ризі від штандартенфюрера Потцельта, заступника командира охоронної поліції та СД Риги, я дізнався, що каральні команди у Мінську недостатньо наявних там трьох газвагенів тому їм потрібні були ще машини. При цьому я також дізнався від Потцельта, що у Мінську йде мова про єврейський табір смерті. На літаку «Шторх» каральної групи я полетів у Мінськ. Зі мною летів гауптштурмфюрер Рюль, начальник табору смерті в Мінську, з яким у Ризі і вів переговори. Потім Рюль нахабно почав вимагати від мене забезпечити їх ще машинами, бо вони не встигають виконати знищення» [9, с. 108].

Про масштаби вбивств у Білорусі свідчить текст листа командуючого поліцією безпеки та СД райхскомісаріату «Остланд» на адресу РСХА від 15 червня 1942 року, де повідомлялося: «У розпорядженні командира поліції безпеки та СД у Білорусі щотижня поступає транспорт з євреями, які підлягають особливій обробці. Трьох автомобілів, які ми вже маємо не вистачає. Я прошу виділити ще один п'ятитомний автомобіль. Додатково прошу вислати для наявних автомобілів (2 «Даймонд», 1 «Заурер») ще 20 рукавів для відкачу газу, бо ті, що ми маємо не є герметичними» [4, с. 124].

Є відомості про вбивство євреїв у селі Дятлово, що знаходилося біля міста Новогрудки в Білорусії за допомогою «душогубок». Колишній службовець 36-того батальйону шутцманшафту, сформованого в окупованій нацистами Естонії, Ю.-О. Рахумеель на допиті після війни пригадавав, що приблизно 10 серпня 1942 року 2-гу роту його батальйону на вантажівках переправили з Новогрудок до села Дятлово, де знаходився єврейський табір. Після прибуття поліцесті оточили та почали вижигати євреїв з хат. Далі євреїв загнали на місцеву площу, де їм наказали лягти на живіт, не дозволяючи підійматися. Біля них стояла охорона з солдат 2-ї роти 36-го батальйону. Вранці до єврейського табору під'їхали вантажівки та один газваген. Рахумеель свідчив: «Коли машини під'їхали, ми всі, солдати, почали цих євреїв зганяти в автомашини, я особисто саджав євреїв в «душогубку», а також в автомашину, а потім відвозили євреїв на місце розстрілу, це місце знаходилося в декількох сотнях метрів від села Дятлово» [19, с. 11].

За допомогою газвагенів знищувало населення на окупованих радянських теренах не тільки СД, але й Таємна польова поліція (ГФП). На Харківському процесі Рецлав Райнгард, чиновник 560 групи ГФП, свідчив, що вперше побачив

газваген у Харкові у березні 1942 року в дворі в'язниці СД. Там йому співробітник СД Камінський пояснив призначення цієї машини. Рецлав також повідомив, що він неодноразово в середині та в останніх числах травня 1942 року отримував від комісара поліції Кархана накази передавати групи по 20 осіб заарештованих, які підозрювалися у антинімецькій діяльності у розпорядженні СД. Коли одного разу Рецлав разом з його співробітниками фельдфебелем Фольманом та унтер-офіцерам Тецманом та Герлицем прибули до канцелярії в'язниці СД, його там зустрів штурмбаннфюрер СД Фрезе. Останній повідомив Рецлава, що сьогодні проводиться «очистка» в'язниці та запропонував прийняти у цьому участь. Після цього прибув начальник харківського СД штурмбаннфюрер д-р Кранебіттер. Він запропонував всім вийти у двір в'язниці. З камер були виведені 20 осіб, які значилися у списку Рецлав. Серед них були жінки, старики та діти. Всіх їх посадили у газваген та знищили [14, с. 42-43].

Нацисти намагалися зберегти таємницю про використання газвагенів, але все ж таки відомості про злочини стало відомо населенню на окупованих територіях та за фронтом. Вищезгаданий Беккер в одній зі своїх записок від 16 травня 1942 року зазначав: «Я наказав замаскувати машини групи Д під машини для мешкання, для чого на маленьких машинах наказав зробити по одному віконцю з кожної сторони, а на більших машинах – по два віконця... Ці машини настільки стали відомими, що їх не тільки офіційні особи, але й цивільне населення називало «душогубками», лише тільки одна така машина з'являлася. На мою думку, ці машини неможливо замаскувати та тримати у секреті тривалий час» [13, с. 522].

Георг Хайніш свідчив на суді у Харкові в грудні 1943 року, що про існування газвагену дізнався під час наради окружних комісарів, на якій був присутній генерал-лейтенант поліції фон Альвенслебен. На тій нараді фон Альвенслебен повідомив, що до рук Рад потрапили матеріали про використання газових автомобілів. Він також сказав, що вийшов наказ Гітлера про притягнення до спеціального суду СС за розголошення таємниці про газвагени. Хайніш також повідомив, що мав розмову з начальником СД Бреславської округи Зоманом. У тій розмові Зоман повідомив Хайніша про те, що людей на підконтрольних нацистам територіях знищують не тільки за допомогою газвагенів, але їх також отруюють спеціальним газом у таборі Аушвіц [14, с. 55-56].

Про використання газвагенів було відомо не тільки співробітникам нацистських репресивно-

каральних структур, але і рядовим солдатам Вермахту. На Харківському процесі рядовий солдат (сапер) збройних сил нацистської Німеччини Карл Кош повідомив, що про існування «газових автомобілів» йому стало відомо від унтер-офіцера Хааса. Останній був на центральній ділянці Східного фронту і бачив газваген в районі Смоленська, Вітебська та Білгорода. Сам Кош побачив «душогубку» в травні 1943 року в Сретенці біля Волноваки [14, с. 60-61].

Кількість знищених нацистами за допомогою газвагенів на даний момент важко встановити. На Харківському процесі Рецлав свідчив, що зі слів співробітника СД Камінського йому відомо про знищення в Харкові в березні 1942 року 5 тис. осіб. Рецлав прийшов до висновку, що всього в Харкові за допомогою газвагенів було знищено 30 тис. осіб [14, с. 43]. За радянським даними краснодарське СД вбило 7 тис. чоловік, використовуючи газові автомобілі [15, с. 10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, використання «душогубок» у знищенні місцевого населення на окупованих радянських теренах було логічним продовження втілення в життя ідеологічних постулатів націонал-соціалізму. Винайдення газвагенів було потрібно для пришвидшення знищення небажаних з точки зору гітлеризму груп людей з одної сторони, і бажанням зберегти психічне здоров'я катів – з іншого. У своїй злочинній діяльності газвагени використовували айнзатцгрупи, СД та ГФП. Про вбивство людей за допомогою «душогубок» було відомо також у Вермахті. Першими жертвами газвагенів стали євреї, а згодом – інше місцеве населення. Газові автомобілі використовували у Харкові, Ризі, Вітебську, Мінську, Смоленську та інших містах і селищах окупованого СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). – Спр. 035616
  2. АХОУСБУ. – Спр. 18919
  3. АХОУСБУ. – Спр. 34417
  4. Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция. – Берлин, 1992
  5. Воловик Л. Приговор окончательный и обжалованию не подлежит. Первый в истории процесс над нацистскими преступниками. Харьков, декабрь 1943 года [http://berkovich-zametki.com/Avtory/Volovik.htm]
  6. Гальдер Ф. Военный дневник. Т.2. (1.7 1940 – 21.6 1941). – М., 1969
  7. Залесский К.А., Хауссер П. Черная гвардия Гитлера. Ваффен-СС в бою. – М., 2007
  8. Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995
  9. Кноп Г. Холокост. Неизвестные страницы истории. – Х., 2006
  10. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженными айнзатцгруппами в 1941-1943 гг. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1
  11. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М., 1993
  12. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины 1941-1944 годах. – К., 2002
  13. СС в действии. Документы о преступлениях СС. – М., 1969
  14. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории города Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – ОГИЗ, 1943
  15. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории города Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. – ОГИЗ, 1943
  16. Скоробогатов А.В. Харків роки німецької окупації(1941-1943). – Х., 2004
  17. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) Т 2/ Упоряд. В. М. Косик. – Л., 1998
  18. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха. В 2 томах. Т 2 – М., 1991
  19. Эстония. Кровавый след нацизма: 1941-1944 годы. Сборник архивных документов. – М., 2006
  20. Berkhoff K.C. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004
  21. Blobel P. Eidesstattliche Erklärung [http://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/eidesstattliche-erklaerung-1.php#quellen].
  22. Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940-41)– Berlin, 1970.
- Kruglov A. The losses suffered by Ukrainian Jews in 1941-1944. – Kharkov, 2005.